

Wstęp

1. Przedmiot badań

Erazm z Rotterdamu (1466 lub 1467–1536) należał do najbardziej wpływowych osób Europy pierwszej połowy XVI w., które nigdy nie zasiadły na tronie ani na stolicy biskupiej. Myśliciel, pisarz i świecki teolog był kluczową postacią dla rozwoju humanizmu na Północy, odegrał niezwykle istotną rolę w początkach reformacji, a także znacząco wpłynął na rozwój myśli politycznej. Lata 1517–1519 – jak przekonująco wykazała Christoph Galle – były przełomowe dla popularności humanisty w całej Europie¹. Także w Polsce rozkwit popularności Erazma zaszczepił się z początkami reformacji i ważnymi przemianami politycznymi.

Grupę erazmian można różnie definiować. W najwęższym rozumieniu tworzyli ją przyjaciele i korespondenci Erazma oraz jego goście w Bazylei, w szerszym – także wierni czytelnicy jego dzieł, a w najszerszym – wszyscy zwolennicy głoszonych przez niego wartości. Do wąsko pojmowanej grupy polskich erazmian zalicza się przede wszystkim Piotra Tomickiego (1464–1535), Krzysztofa Szydłowieckiego (1467–1532), Andrzeja Krzyckiego (1482–1537), Jana Dantyszka (1485–1548) oraz członków rodziny Łaskich. Osoby te w drugiej połowie panowania Zygmunta Starego tworzyły najważszą elitę polityczną Królestwa, dzierżąc najważniejsze urzędy, przebywając w otoczeniu władcy oraz wpływając na kształt polskiej dyplomacji. Do drugiego kręgu należeli Andrzej Zebrzydowski (1496–1560), Stanisław Hozjusz (1504–1579) i Andrzej Frycz Modrzewski (1503–1572), których największa aktywność przypadała na okres panowania Zygmunta Augusta. W pewnym przybliżeniu można więc mówić o dwóch generacjach erazmian

---

¹ Ch. Galle, *Hodie nullus – cras maximus. Berühmtwerden und Berühmtsein im frühen 16. Jahrhundert am Beispiel des Erasmus von Rotterdam*, Münster 2013, s. 20, 171–203, 306, 366–367.

aktywnych w okresie reformacji. Pierwsza skupiała przedstawicieli najwęższej elity władzy, druga natomiast – ich klientów, którzy powoli pięli się po szczeblach kariery. Trzeci, ostatni krąg, obejmujący szeroko pojętych czytelników i naśladowców humanisty, wykracza poza wiek XVI oraz dzieje reformacji i nie jest przedmiotem niniejszych rozważań².

Tematem zaprezentowanych w pracy przemyśleń są dzieje reformacji w Królestwie Polskim w latach 1518–1566, a głównym celem – naświetlenie roli, jaką w jej historii odgrywała grupa polskich erazmian. Klasyczne zagadnienie związku między humanizmem a reformacją nie jest jednak w tej pracy utożsamiane z pytaniem o genezę reformacji, lecz raczej dotyczy intelektualnych korzeni przemian religii, kultury i społeczeństwa w okresie dynamicznych zmian konfesyjnych³. Główna teza rozprawy głosi, że polscy erazmianie współtworzyli polską reformację, a jednocześnie byli zmuszeni reagować na zmiany, które ona przyniosła. Zagadnienie to ujęto zarówno na poziomie indywidualnych decyzji poszczególnych humanistów i intelektualistów, jak i wyzwania, które napotykała cała generacja.

2. Baza źródłowa

Najważniejszą podstawę źródłową rozważań stanowiły rękopisy korespondencji przechowywane w archiwach w Warszawie, Krakowie, Kórniku, Berlinie, Wiedniu i Zurychu, a także opublikowane zbiory korespondencji prowadzonej między reformatorami w Rzeczypospolitej, Cesarstwie Niemieckim (zwanym poniżej Rzeszą), Szwajcarii, Francji i Anglii, akta nuncjatury oraz wydane drukiem pisma polemiczne.

---

² S. Lempicki, *Erazm z Rotterdamu i jego stosunki z Polską*, w: idem, *Renesans i humanizm w Polsce. Materiały do studiów*, Warszawa 1952, s. 109–134; L. Hajdukiewicz, *Erazm z Rotterdamu w opinii polskiej XVI–XVII w.*, w: *Erasmiana Cracoviensa. W 500-lecie urodzin Erazma z Rotterdamu (1469–1536)*, Kraków 1971, s. 55–86; K. Żantuan, *Erasmus and the Cracow Humanists. The Purchase of his Library by Łasco*, „The Polish Review” 110, 1965, s. 3–36; H. Barycz, *Śladami Erazma z Rotterdamu w Polsce. W 500-lecie urodzin wielkiego humanisty*, w: idem, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku. Prądy, idee, ludzie, książki*, Warszawa 1971, s. 7–41; C. Backvis, *Losy Erazma z Rotterdamu w Polsce*, w: idem, *Szkice o kulturze staropolskiej*, wybór tekstów i oprac. A. Biernacki, tłum. M. Daszkiewicz et al., Warszawa 1975, s. 560–587; G.H. Williams, *Erasmianism in Poland*, „The Polish Review” 22, 1977, s. 2–50; M.M. Kacprzak, *Humanitas Erazma z Rotterdamu w kulturze polskiej*, w: *Humanitas. Projekty antropologii humanistycznej*, t. 2, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2010, s. 41–92.

³ Por. B. Moeller, *Die deutschen Humanisten und die Anfänge der Reformation*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte” 70, 1959, s. 46–61; H. Junghaus, *Der junge Luther und die Humanisten*, Göttingen 1985; L.W. Spitz, *Luther und German Humanism*, Aldershot 1996.

Kwerendy archiwalne przeprowadzono w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, Archiwach Państwowych w Krakowie i Gdańsku, Archiwum Kurii Metropolitalnej oraz Archiwum Krakowskiej Kapituły Katedralnej w Krakowie. Wykorzystano także zbiory Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, częściowo wydane w bezcennej edycji Karoliny Lanckorońskiej jako *Elementa ad fontium editiones* oraz w formie regestów⁴. Ważną pomocą były zbiory z działu Polonica w Haus-, Hof und Staatsarchiv w Wiedniu oraz korespondencja protestantów przechowywana w Staatsarchiv w Zurychu. Niewielkie uzupełnienie przyniosła kwerenda w Niedersächsisches Landesarchiv – Staatsarchiv w Wolfenbüttel oraz w archiwach archidiecezjalnych w Polsce. W pracy wykorzystano także zbiory rękopisów przechowywane w Bibliotece Książąt Czartoryskich w Krakowie, Bibliotece Jagiellońskiej, Bibliotece Narodowej w Warszawie, Forschungsbibliothek Gotha oraz Zentralbibliothek w Zurychu.

Duża część korespondencji oraz dokumentów, na których oparto poniższe ustalenia, została wydana drukiem. Największe znaczenie, obok wspomnianych *Elementa ad fontium editiones*, mają: zbiór ogłoszony jako *Acta Tomiciana*⁵, edycja listów Jana Dantyszka opracowanych w ramach projektu „Internetowa publikacja Korpusu Tekstów i Korespondencji Jana Dantyszka (1485–1548)” pod kierownictwem Anny Skolimowskiej⁶, a także kolekcje korespondencji Jana Łaskiego⁷, Stanisława Hozjusza⁸, Andrzeja

⁴ *Elementa ad fontium editiones*, wyd. C. Lanckorońska, t. 30–66, Romae 1973–1987; U. Benninghoven, *Die Beziehungen Herzog Albrechts von Preußen zu Städten, Bürgertum und Adel im westlichen Preußen (1525–1554). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreußischen Folianten*, t. 1, Köln 2006 (dalej cyt. Benninghoven, *Beziehungen*); eadem, *Die Herzöge in Preussen und das Bistum Kulm (1525–1691)*, Köln 1993; S. Hartmann, *Herzog Albrecht von Preussen und das Bistum Ermland (1525–1550). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten*, Köln 1991.

⁵ *Acta Tomiciana: epistolae, legationes, responsa, actiones, res gestae Serenissimi Principis Sigismundi eius nominis Primi Regis Poloniae, Magni Ducis Lithuaniae*, t. 1–18, Kórnik 1852–1999; zob. R. Marciniak, „*Acta Tomiciana*” w kulturze politycznej Polski okresu odrodzenia, Warszawa 1983.

⁶ <http://dantiscus.ibi.uw.edu.pl>; odniesienia do zbioru listów Dantyszka sygnalizowano jako Dantiscus, podając numer listu w bazie po znaku #.

⁷ *Lasciana nebst den ältesten evangelischen Synodalprotokollen Polens 1556–61*, wyd. H. Dalton, Berlin 1898 (dalej cyt. *Lasciana*); *Joannis a Lasco Opera tam edita quam inedita*, t. 1–2, wyd. A. Kuyper, Amsterdam 1866.

⁸ *Stanislai Hosii S. R. E. Cardinalis Maioris Poenitentiarum Episcopi Varmiensis (1504–1579) et quae ad eum scriptae sunt Epistolae tum etiam eius Orationes legationes*, t. 1–2, wyd. F. Hipler, W. Zakrzewski, Kraków 1879–1886 (dalej cyt. *Hosii Epistolae*, t. 1 / t. 2); *Korespondencja Stanisława Hozjusza kardynała i biskupa warmińskiego*, t. 3, cz. 1, wyd. H.D. Wojtyśka, Olsztyn 1980 (*Studia Warmińskie*, 17) (dalej cyt. *Hosii Epistolae*, t. 3); *Korespondencja Stanisława Hozjusza, kardynała i biskupa warmińskiego*, t. 5–6, wyd. A. Szorc,

Zebrzydowskiego⁹, Jakuba Uchańskiego¹⁰ oraz Stanisława Orzechowskiego¹¹. Prócz tego poddano analizie korespondencję i wybrane dzieła Filipa Melanchtona, Jana Kalwina i Teodora Bezy, ogłoszone drukiem w kilku edycjach¹². Cenną pomocą była także edycja korespondencji Polaków ze Szwajcarami, przygotowana przez Theodora Wotschkego, oparta głównie na zbiorach rękopisów¹³. Ze względu na braki i błędy w tej ostatniej edycji starano się, o ile było to możliwe, dotrzeć do oryginalnych manuskryptów przechowywanych w Zurychu. Wśród wykorzystanych edycji szczególne miejsce przypada rzecz jasna aktom synodów protestanckich¹⁴ oraz diariuszom sejmowym, aktom nuncjatury¹⁵, a także korespondencji dyplomatycznej¹⁶.

Olsztyn 1976–1978 (Studia Warmińskie, 15–16) (dalej cyt. *Hosii Epistolae*, t. 5 / t. 6); zob. też *Rejestr korespondencji Stanisława Hozjusza biskupa warmińskiego (1560–1563)*, oprac. H.D. Wojtyska, I. Makarczyk, Olsztyn 2003.

⁹ *Andrzeja na Więcborku Zebrzydowskiego, biskupa włocławskiego i krakowskiego korespondencja z lat 1546–1553 z przydaniem synodów r. 1547 i 1551, jako też innych dokumentów współczesnych*, wyd. W. Wisłocki, Kraków 1878 (dalej cyt. *Korespondencja Zebrzydowskiego*).

¹⁰ *Uchańsciana czyli Zbiór dokumentów, wyjaśniających życie i działalność Jakóba Uchańskiego arcybiskupa gnieźnieńskiego, legata urodzonego, Królestwa Polskiego prymasa i pierwszego księcia*, t. 1–5, wyd. T. Wierzbowski, Warszawa 1884–1895 (dalej cyt. *Uchańsciana*).

¹¹ *Orichoviana: opera inedita et epistulae Stanislai Orzechowski, 1543–1566*, t. 1, wyd. J. Korzeniowski, Cracoviae 1891 (dalej cyt. *Orichoviana*).

¹² *Corpus reformatorum, Series II: Ioannis Calvini, Opera Quae Supersunt Omnia*, t. 29–87, wyd. W. Baum, E. Kunitz, E. Reuss, Halle 1863 nn. (dalej cyt. *Opera Calvinii*); *Correspondance de Théodore de Bèze*, t. 1–9, wyd. H. Aubert, H. Meylan, A. Dufour, Genève 1960–1978 (dalej cyt. *Correspondance*); zob. też *Johannes Calvins Lebenswerk in seinen Briefen. Eine Auswahl von Briefen Calvin in deutscher Übersetzung*, wyd. R. Schwarz, t. 1–3, Neukirchen-Vluyn 1961–1962; *Calvin Studienausgabe*, wyd. E. Busch, t. 1–8, Neukirchen-Vluyn 1994–2011; *Melanchthons Briefwechsel: kritische und kommentierte Gesamtausgabe*, t. 1–17, wyd. H. Scheible, Stuttgart 1977–2016, <http://www.haw.uni-heidelberg.de/forschung/forschungsstellen/melanchthon/mbw-online.de.html> (dalej cyt. MBW).

¹³ *Der Briefwechsel der Schweizer mit den Polen*, wyd. Th. Wotschke, „Archiv für Reformationsgeschichte”, suplement nr 8, Leipzig 1908 (dalej cyt. Wotschke, *Briefwechsel*).

¹⁴ *Akta synodów różnowierczych w Polsce*, t. 1–4, wyd. M. Sipayłło, Warszawa 1966–1997 (dalej cyt. ASR).

¹⁵ *Acta Nunciaturae Polonae*, t. 2 i t. 3, cz. 1, wyd. H.D. Wojtyska, Friburgi Helvetiae 1992–1993 (dalej cyt. ANP); *Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1–2, Berlin – Poznań 1864; *Pamiętniki o dawniej Polsce z czasów Zygmunta Augusta obejmujące listy Jana Franciszka Commendoni do Karola Borromeusza z Biblioteki Barberińskiej*, t. 1–2, wyd. J. Krzeczkowski, M. Malinowski, Wilno 1851 (dalej cyt. *Pamiętniki*).

¹⁶ *Die Berichte und Briefe des Rats und Gesandten Herzog Albrechts von Preussen: nebst den an ihn ergangenen Schriften in dem Königlichen Staatsarchiv zu Königsberg*, t. 1–4, wyd. A. Bezzenberger, Königsberg 1904–1921 (dalej cyt. *Berichte und Briefe*).

3. Stan badań

Grupa erazmian nigdy nie była jednolita ani jednomyślna, a losy poszczególnych osób były dramatycznie odmienne. Większość z nich doczekała się monograficznych, często doskonałych opracowań¹⁷. Z pewnością do najlepiej zbadanych postaci należy Andrzej Frycz Modrzewski, któremu, po wspaniałej i już klasycznej biografii Stanisława Kota, liczne studia poświęcili Kazimierz Lepszy, Stanisław Piwko i Waldemar Voisé, a ostatnio Steffen Huber¹⁸. Poniższe rozważania nie są jednak próbą przedstawienia biografii zbiorowej ani analizą losów i twórczości żadnej z tych postaci, lecz zmiierzają do zarysowania relacji między rozwijającą się reformacją a erazmianami.

Rozprawa sytuuje się na styku badań nad reformacją oraz późnym humanizmem i erazmianizmem, czerpiąc szeroko z dorobku i metod historii myśli i teologii oraz dziejów Kościołów. Kategoria późnego humanizmu, rozwijającego się w obliczu triumfu reformacji i kultur konfesyjnych, spotkała się w ostatnich latach z żywszym zainteresowaniem historyków i badaczy literatury, wśród których należy wymienić Waltera Kühlmanna, Axela E. Waltera, Christoha Strohma, Aloisa Schmida czy Joachima Bahlckego¹⁹.

---

¹⁷ Zob. biografie i biogramy w PSB oraz w *Contemporaries of Erasmus. A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, t. 1–3, red. P.G. Bietenholz, Toronto 1985–1987; zob. też A. Odrzywolska-Kidawa, *Biskup Piotr Tomicki (1464–1535). Kariera polityczna i kościelna*, Warszawa 2004; eadem, *Podkanclerzy Piotr Tomicki (1515–1535). Polityk i humanista*, Warszawa 2005; P. Tafilowski, *Jan Łaski (1456–1531): kanclerz koronny i prymas Polski*, Warszawa 2006; Z. Nowak, *Jan Dantyszek: portret renesansowego humanisty*, Wrocław 1982; K. Gołąbek, *Działalność publiczna biskupa wrocławskiego Andrzeja Zebrzydowskiego w latach 1546–1551 w świetle jego korespondencji*, Warszawa 2012; O. Bartel, *Jan Łaski*, Warszawa 1999; H. Kowalska, *Działalność reformatorska Jana Łaskiego w Polsce 1556–1560*, Warszawa 1999; J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. Z dziejów kultury i sztuki Zygmuntowskich czasów*, Poznań 1912. Od tych prac zdecydowanie różni się literaturoznawcze opracowanie: L. Barszcz, *Andrzej Krzycki – poeta, dyplomata, prymas*, Gniezno 2005.

¹⁸ S. Kot, *Andrzej Frycz Modrzewski. Studium z dziejów kultury polskiej w. XVI*, Kraków 1923; Ł. Kurdybacha, *Ideologia Frycza Modrzewskiego*, Warszawa 1953; K. Lepszy, *Andrzej Frycz Modrzewski*, Warszawa 1954; W. Voisé, *Frycza Modrzewskiego nauka o państwie i prawie*, Warszawa 1956; M. Korolko, *Andrzej Frycz Modrzewski: humanista, pisarz*, Warszawa 1978; S. Piwko, *Frycza Modrzewskiego program reformy państwa i Kościoła*, Warszawa 1979; J. Starnawski, *Andrzej Frycz Modrzewski: żywot, dzieło, sława*, Łódź 1981; A. Wójtowicz, *Ład moralny, rządu prawa i rozumu w doktrynie Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, Katowice 1996; S. Huber, *Polifonia tradycji: filozofia praktyczna i teoretyczna Andrzeja Frycza Modrzewskiego*, Warszawa 2014.

¹⁹ *Schlesien und der deutsche Südwesten um 1600. Späthumanismus – reformierte Konfessionalisierung – politische Formierung*, red. J. Bahlcke, A. Ernst, M. Asche, Heidelberg 2012; M. Ptaszyński, „Papież litewskiej reformacji” czy późny humanista? Uwagi na marginesie najnowszej biografii Andrzeja Wolana, „Kwartalnik Historyczny” 117, 2010,

W polskojęzycznych studiach nad humanizmem, podsumowanych w ostatnich latach wielotomową serią pod redakcją Aliny Nowickiej-Jeżowej, niemal nie poruszono zagadnienia „późnego humanizmu”²⁰. Członków heterogenicznej grupy „późnych humanistów”, złożonej z prawników, lekarzy, nauczycieli i teologów, łączyło przekonanie o własnym znaczeniu, znajdujące wyraz w określeniach *nobilitas litteraria* czy *nobilitas scientiae*²¹. Podzielali oni także wspólny system wartości i wzorce zachowań. W przeciwieństwie do swych starszych o jedno lub dwa pokolenia kolegów, byli silniej związani z instytucjami: uniwersytetem czy dworem²². „Późni humaniści” nie byli jednak jedynie antykwarystami, lecz wnieśli także istotny wkład do toczących się dysput teologicznych oraz teorii nowożytnego państwa.

Niewielka grupa pierwszego pokolenia polskich erazmian – stanowiących elitę polityczną czasów Zygmunta I, związanych humanistycznym etosem oraz elitaryzmem – tylko do pewnego stopnia wpisuje się w ten model. Z pewnością lepiej oddaje on sytuację drugiej generacji, na czele z Andrzejem Fryczem Modrzewskim, klientem Łaskich, poszukującym politycznych patronów i od nich zależnym. Relacje polskich magnatów i intelektualistów z Erazmem zostały dobrze opisane na podstawie wydanej i przetłumaczonej korespondencji „księcia humanistów”²³. W ostatnich latach stała się ona także przedmiotem wielu analiz, w których często powraca pytanie o znaczenie erazmian dla rozwoju reformacji²⁴. Mimo że nie przedstawiono w nich systematycznej odpowiedzi na pytanie o związek

---

s. 107–120; R. Seidel, *Späthumanismus in Schlesien. Caspar Dornau (1577–1631). Leben und Werk*, Tübingen 1994; W. Kühmann, *Gelehrtenrepublik und Fürstenstaat. Entwicklung und Kritik des deutschen Späthumanismus in der Literatur des Barockzeitalters*, Tübingen 1982.

²⁰ Zob. potężny projekt wydawniczy: *Humanizm: idee, nurty i paradygmaty humanistyczne w kulturze polskiej. Syntezy*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Warszawa 2009–2011.

²¹ Zob. programowy artykuł: E. Trunz, *Der deutsche Späthumanismus um 1600 als Ständeskultur*, „Zeitschrift für Geschichte der Erziehung und des Unterrichts” 21, 1931, s. 17–53.

²² O „karierach” humanistów i walce na rynku pracy zob. J. Glomski, *Patronage and Humanist Literature in the Age of the Jagiellons. Court and Career in the Writings of Rudolf Agricola Junior, Valentin Eck, and Leonard Cox*, Toronto 2007.

²³ *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, wyd. M. Cytowska, Warszawa 1965 (dalej cyt. *Korespondencja Erazma*).

²⁴ Ch. Galle, *Bischöfe, Humanisten und einfache Lutherfeinde. Die Kontakte des Erasmus nach Polen im Spiegel seines Briefwechsels*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 61, 2017, 61–101; H. Louthan, *A Model for Christendom? Erasmus, Poland and the Reformation*, „Church History” 83, 2014, s. 18–37; J. Koryl, *Erasmus among his Polish Correspondents. Religious Identity in the Age of Confessionalization*, w: *Respublica Litteraria in Action. Religion and Politics*, t. 2, red. A. Skolimowska, K. Jasińska-Zdun, Warsaw – Cracow 2012, s. 143–175; P.G. Bietenholz, *Concordia christiana. Erasmus’ Thought and the Polish Reality*, „Erasmus Studies” 21, 2011, s. 44–70; J. Glomski, *Erasmus and Cracow (1510–1530)*, „Erasmus Studies” 17, 1997, s. 1–18.

erazmianizmu i reformacji, to ukazano wiele nowych aspektów owej relacji, do niedawna postrzeganych bardzo jednostronnie jako fascynację językami antycznymi i Biblią oraz propagowanie pogłębionej, chrystocentrycznej pobożności. Wbrew starszym i schematycznym ujęciom dowiedziono, że związek ów nie skończył się gwałtownie w 1525 r. wraz z konfliktem Erazma z Rotterdamu i Marcina Lutra wokół wolnej woli. Dzięki nowym studiom nad osobą i pismami Filipa Melanchtona, rolę humanizmu w czasach zaostrzania się walki konfesyjnej państwa oraz odkryciu fenomenu „późnego humanizmu” myślicieli ewangelicko-reformowanych ukazano przenikanie się obu kultur i grup aż po wiek XVII²⁵. Janusz T. Maciuszko, podsumowując ten stan badań, zauważył, że „współczesny sposób rozumienia i humanizmu i reformacji, jak też relacji między nimi, każe spojrzeć na nie na nowo”²⁶.

Zgodnie z tym postulatem nowe światło trzeba rzucić także na historię reformacji. Dzieje badań nad polską reformacją mają długą metrykę, sięgającą przełomu XVI i XVII w., gdy powstały wielkie apologetyczne dzieła Andrzeja i Stanisława Lubienieckich czy Andrzeja Węgierskiego, a także monografie poszczególnych gmin czy Kościołów, tworzone choćby przez Jana Łasickiego, Wojciecha Węgierskiego czy Christopha Hartknocha. W reakcji na spóźnioną katolicką konfesjonalizację historiografia ta nabrała silnego apologetycznego i politycznego charakteru, który w XVIII stuleciu przybrał wyraźne cechy oświeceniowe pod piórem tak znakomitych autorów jak Daniel Ernest Jabłoński, Christian Gottlieb Friese czy Gottfried Lengnich. Na tym bogatym, acz często stronnicy dorobku bazowali wybitni badacze XIX i XX w. m.in.: Aleksander Brückner, Julian Bukowski, Jaroslav Bidlo, Ludwik Chmaj, Konrad Górski, Tadeusz Grabowski, Walerian Krasiński, Stanisław Kot, Józef Łukaszewicz, Waław Sobieski, Marek Wajsblum, Theodor Wotschke i Wincenty Zakrzewski²⁷. Obok ciągle przyrastającego dorobku badań regionalnych, a często też bardzo lokalnych, historiografia reformacyjna nabrała wówczas cech akademickich, odpowiadających najwyższemu standardom ówczesnej nauki. Po 1945 r. tradycję tę kontynuowali m.in.: Jolanta Dworzaczkowa, Oskar Bartel, Henryk Barycz, Maria Bogucka, Henryk Gmiterek, Alodia Kawecka-Gryczowa, Aleksander Klemp, Tomasz

---

²⁵ Zob. *Philipp Melancthon. Der Reformator zwischen Glauben und Wissen. Ein Handbuch*, wyd. G. Frank, A. Lange, Boston 2017; *Späthumanismus und reformierte Konfession. Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, red. Ch. Strohm, J.S. Freedman, H.J. Selderhuis, Tübingen 2006.

²⁶ J.T. Maciuszko, *Piśmiennictwo protestanckie XVI wieku a zagadnienie wychowania*, „Studia z Dziejów Wychowania” 7, 2016, s. 37–50, cyt. ze s. 38.

²⁷ Zob. przeglądy badań w: M.G. Müller, *Reformationsforschung in Polen*, „Archiv für Reformationsgeschichte” 100, 2009, s. 138–154.

Kempa, Mirosław Korolko, Halina Kowalska, Edmund Kizik, Paweł Kras, Wojciech Kriegseisen, Janusz T. Maciuszko, Janusz Małek, Stanisław Piwko, Gottfried Schramm, Wojciech Sławiński, Lech Szczucki, Stanisław Tworek, Waław Urban, Jacek Wijaczka czy Janusz Tazbir. Wśród zagranicznych badaczy największym zainteresowaniem cieszył się polski antytrynitarizm, któremu poświęcili swe prace: Delio Cantimori, Kęstutis Daugirdas, Lorenz Hein, Jordt Jørgensen, Pierre Mesnard oraz George H. Williams, a dorobek tych studiów podsumował Zbigniew Ogonowski²⁸. Ostatnio syntezy polskiej reformacji i epoki konfesjonalizacji przedłożyli Christoph Schmidt oraz Alfons Brüning, jednak obie te prace zawierają bardzo dużo błędów i nieuprawionych uogólnień²⁹. Niewielka część dorobku historiofilii została podsumowana w licznych tomach zbiorowych, przynoszących wiele analitycznych studiów, lecz niezmiennających dotychczasowych wizji ani interpretacji³⁰.

Wśród studiów historycznych nad dziejami polskiej reformacji dominowały ujęcia społeczne, regionalne i biograficzne. Prace te najczęściej wyjaśniały dynamikę i złożoność ruchu reformacyjnego, odwołując się do procesów społecznych zachodzących w XVI w. Od czasu fundamentalnej pracy Wincentego Zakrzewskiego dzieje reformacji były łączone ze „wzrostem samoświadomości szlachty”, najwyraźniej artykułowanym po 1548 r.³¹ Nawet badające dzieje miast Maria Bogucka i Jolanta Dworzaczkowa przyznawały, że na przebieg historii przemiany religijnej w XVI w. najsilniej wpłynęła słabość mieszczaństwa³². Jak zauważyła Natalia Nowakowska, prowadziło to nawet do „zapomnienia” przez historiografię pierwszej fazy

²⁸ Zob. bibliografię w pracy: K. Daugirdas, *Die Anfänge des Sozinianismus. Genese und Eindringen des historisch-ethischen Religionsmodells in den universitären Diskurs der europäischen Evangelischen*, Göttingen 2016; Z. Ogonowski, *Socynianizm: dzieje, poglądy, oddziaływanie*, Warszawa 2015.

²⁹ Ch. Schmidt, *Auf Felsen gesät. Die Reformation in Polen und Livland*, Göttingen 2000; A. Brüning, *Unio non est unitas. Polen-Litauens Weg im konfessionellen Zeitalter (1569–1648)*, Wiesbaden 2008.

³⁰ Zob. seria wydawnicza: *Kultura Pierwszej Rzeczypospolitej w dialogu z Europą. Hermeneutyka wartości*, red. A. Nowicka-Jeżowa, t. 1–12, Warszawa 2015–2017, zwł.: t. 8: *Luteranizm w kulturze Pierwszej Rzeczypospolitej*, red. K. Meller, Warszawa 2017; t. 9: *Ewangelicyzm reformowany w Pierwszej Rzeczypospolitej. Dialog z Europą i wybory aksjologiczne w świetle literatury i piśmiennictwa XVI–XVII wieku*, red. D. Chemperek, Warszawa 2015; t. 10: *Antytrynitarizm w Pierwszej Rzeczypospolitej w kontekście europejskim. Źródła – rozwój – oddziaływanie*, red. M. Choptiany, P. Wilczek, Warszawa 2017, s. 51–75.

³¹ W. Zakrzewski, *Powstanie i wzrost reformacji w Polsce 1520–1572*, Leipzig 1870.

³² M. Bogucka, *Miasta w Polsce a reformacja. Analogie i różnice w stosunku do innych krajów*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 24, 1979, s. 5–20 (przedruk w: eadem, *Człowiek i świat. Studia z dziejów kultury i mentalności XV–XVIII w.*, Warszawa 2008, s. 227–237).

reformacji, mającej luterkański charakter i rozgrywającej się głównie w środowisku miejskim³³.

Rozwijając społeczną wykładnię reformacji, historycy postawili trzy wykluczające się tezy. Wedle pierwszej reformacja w Polsce była niemal pozbawiona treści teologicznych, a główny motyw działania szlachty stanowił antyklerykalizm i dlatego reformacja nigdy nie zdołała głębiej zapuścić korzeni w staropolskim społeczeństwie³⁴. Nie podważając znaczenia antyklerykalizmu, należy zauważyć, że wysuwając ten wniosek, pominięto całkowicie treść polemik konfesyjnych, a także wymianę korespondencji z ośrodkami reformacji w Wittenberdze, Genewie, Zurychu czy Strasburgu.

Wedle tezy drugiej to właśnie teologia decydowała o przebiegu reformacji, a kluczowe znaczenie miały treści doktryny Kościołów ewangelicko-reformowanych. Jednak w dotychczasowych badaniach były one analizowane wybiórczo. Zwykle koncentrowano się na teorii wypowiedzenia posłuszeństwa władzy świeckiej, obecnej w doktrynie wyznania ewangelicko-reformowanego, która rzekomo właśnie dlatego była dla szlachty szczególnie atrakcyjna³⁵. Interpretacja ta ignoruje średniowieczną tradycję oporu wobec tyrana, a także luterkańską tradycję oporu wobec władzy świeckiej, przypomnianą ostatnio przez Wojciecha Kriegseisena³⁶.

Wedle tezy trzeciej natomiast to system organizacji kościelnej miał decydujące znaczenie dla dynamiki rozwoju ruchu reformacyjnego, a „łatwość przystosowania do sytuacji społecznej” Rzeczypospolitej zdecydowała

---

³³ N. Nowakowska, *Forgetting Lutheranism. Historians and the Early Reformation in Poland (1517–1548)*, „Church History and Religious Culture” 92, 2012, s. 281–303.

³⁴ J. Tazbir, *Szlachta i teologowie. Studia z dziejów polskiej kontrreformacji*, Warszawa 1987, s. 44; por. też G. Schramm, *Szlachta polska wobec reformacji 1548–1607*, tłum. J. Górny, red. M. Ptaszyński, Warszawa 2015, s. 37–38, 219–225; M. Wajsblum, *Ex regestro arianismi. Szkice z dziejów upadku protestantyzmu w Małopolsce*, [cz. 1], „Reformacja w Polsce” 7/8, 1935–1936, s. 253.

³⁵ H. Gmiterek, *Die Rezeption reformatorischer Ideen und religiöser Widerstandstheorien innerhalb der polnischen Eliten*, w: *Ständefreiheit und Staatsgestaltung in Ostmitteleuropa. Übernationale Gemeinsamkeiten in der politischen Kultur vom 16.–18. Jahrhundert*, red. J. Bahlcke, H.-J. Bömelburg, N. Kersken, Leipzig 1996, s. 225; zob. też W. Kriegseisen, *Region historyczny Europy Środkowo-Wschodniej w badaniach nad dziejami wyznaniowymi epoki nowożytnej*, „Kwartalnik Historyczny” 120, 2013, s. 752–753.

³⁶ W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka, Niderlandy Północne, Rzeczpospolita polsko-litewska)*, Warszawa 2010, passim; zob. też M. Ptaszyński, *Zwischen Gemeinwohl und Staatsräson. Das Widerstandsrecht in den Ständedebatten der polnisch-litauischen Republik im 16. Jahrhundert*, w: *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Empires in Early Modern Europe. Das Heilige Römische Reich und Polen-Litauen im Vergleich. The Holy Roman Empire and Poland-Lithuania in Comparison*, red. T. Gromelski, Ch. Preusse, A. Ross, D. Tricoire, Wiesbaden 2016, s. 67–87.

o popularności wyznania reformowanego³⁷. Charakterystyczny dla niego ustrój prezbiterialny miał przesądzić decyzję szlachty o wyborze wyznania kalwińskiego. Postawienie tej tezy nie zostało jednak poprzedzone badaniami nad strukturą gmin i Kościołów protestanckich drugiej połowy XVI w.

4. Tezy i metoda

Niniejsza rozprawa proponuje inną wizję reformacji, ukazując ją jako proces zainicjowany przez pytanie o podstawy wiary, które uruchomiło szereg przemian na płaszczyźnie teologicznej, społecznej i politycznej, obejmując całe społeczeństwo, a znalazło odpowiedź w powstaniu konfesyjnych Kościołów, opartych na sprecyzowanej podstawie wyznaniowej oraz dysponujących strukturami administracyjnymi, funkcjonującymi na bazie względnie uregulowanej sytuacji prawnej. Owe teologiczne, społeczne i polityczne zmiany dokonywały się w wyniku nieustannej komunikacji z innymi ośrodkami w Europie, wymiany idei i przepływu ludzi, wśród których erazmianie odgrywali bardzo znaczącą rolę. Tworzyli oni jedną z kilku grup odpowiedzialnych za propagowanie idei reformacyjnych. Jako członkowie elit intelektualnych recypowali zarówno traktaty reformacyjne, jak i polemiki antyreformacyjne, przyswajając ich treść i propagując argumenty. Jako członkowie elit politycznych współdecydowali także o pierwszych oficjalnych reakcjach na reformację, uczestnicząc w podejmowaniu strategicznych decyzji i przygotowując podstawowe dokumenty. Ostateczny kształt relacji między nowożytnym państwem a Kościołami protestanckimi został wytworzony także pod ich wpływem. Innymi słowy, erazmianie nie tylko przeżywali wydarzenia reformacyjne we własnym kręgu, lecz oddziaływali również na przebieg procesów obejmujących całe społeczeństwo, będąc zarazem ich uczestnikami. Teza ta prowadzi do postawienia pytania, na ile dziedzictwo Erazma, opowiadającego się za pokojowym rozwiązaniem sporów politycznych i religijnych, a także przywiązanego do jedności chrześcijańskiego świata i pozostającego przy Kościele katolickim, bezpośrednio i pośrednio wpływało także na przebieg procesów reformacyjnych w Polsce.

Rozważania oparto na kilku założeniach. Przyjęto, że reformacja w Królestwie Polskim była zjawiskiem złożonym, stąd właściwie powinno się mówić o osobnym procesie recepcji nowych idei w środowisku erazmian, reformacji elit miejskich, reformacji jako elemencie polityki europejskiej prowadzonej przez dwór królewski, a także reformacji szlacheckiej. Każdy

³⁷ Zob. W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 497.

z tych procesów angażował inne grupy społeczne, miał osobną dynamikę i inny przebieg, choć jest oczywiste, że wzajemnie się one warunkowały. Reformacje w Polsce należały do specyficznego typu „późnych reformacji”, rozwijających się na przestrzeni prawie czterech dekad, czerpiących inspiracje z wielu źródeł i przybierających różne formy konfesyjne. Owe heterogeniczność i heteromorfizm „późnych reformacji” związane były ze zmianami sytuacji w protestanckiej Europie, polityką kurii rzymskiej, a także z ogromną rolą transferu kulturowego i wymiany idei. Podstawowym medium tych reformacji były nie tylko kazanie i druk, lecz także rękopiśmienna korespondencja. Długi i skomplikowany proces recepcji idei reformacyjnych oznaczał w warunkach polskich także opóźnione ukształtowanie się świadomości wyznaniowej oraz kultur konfesyjnych³⁸.

Ramy chronologiczne rozważań wynikają z kluczowych dat tak rozumianej reformacji. Wywód otwierają pierwsze ślady recepcji myśli Lutera w Polsce oraz rozkwit kultu Erazma, a zamykają konsolidacja Jednoty w Małopolsce oraz walka protestantów o usunięcie z Królestwa antytrynitarzy. Nie są to klasyczne cezury, zwykle przyjmowane w studiach nad polską reformacją, którą zazwyczaj bada się w obrębie panowania Zygmunta Starego (do 1548) i Zygmunta Augusta (1548–1572)³⁹, wychodząc z założenia, że każdy monarcha inaczej kształtował warunki recepcji idei reformacyjnych i rozwoju wyznań protestanckich. Inny powszechny pogląd głosi, że Konfederacja warszawska zakazująca prześladowań na tle religijnych, przyjęta przez stany Rzeczypospolitej w 1573 r., po śmierci Zygmunta Augusta, zamknęła wstępny etap formowania się konfesji, czyli zakończyła reformację⁴⁰. W poniższych rozważaniach przyjęto jednak, że kluczowe dla dziejów reformacji było zawieszenie jurysdykcji kościelnej (1552/1553–1562/1563), które umożliwiło swobodny rozwój struktur Kościołów protestanckich. Symbolicznym zamknięciem reformacji i dowodem wykształcenia się kultur konfesyjnych, w których czynnik wyznaniowy był twarde rdzeniem świadomości organizującym inne sfery kultury, stał się spór o wykluczenie antytrynitarzy, toczony w latach 1564–1566. Przemiany i debaty połowy XVI w. miały także zasadnicze znaczenie dla stronnictwa

³⁸ Na temat pojęcia kultury konfesyjnej zob. Th. Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen 2006, s. 3–26.

³⁹ Zob. J. Mańlek, *Periodyzacja reformacji w Polsce*, „Czasy Nowożytnie” 31, 2018, s. 21–28.

⁴⁰ Tak ostatnio W. Kriegseisen, *Stosunki wyznaniowe*, s. 497; zob. też M.G. Müller, „Nicht für die Religion selbst ist die Conföderation inter dissidentes eingerichtet...”. *Bekennnispolitik und Respublica-Verständnis in Polen-Litauen*, w: *Aspekte der politischen Kommunikation im Europa des 16. und 17. Jahrhunderts. Politische Theologie – Res Publica – Verständnis – konsensgestützte Herrschaft*, red. L. Schorn-Schütte, München 2004, s. 311–328.

szukającego ciągle porozumienia między katolikami a protestantami, a także dla ostatnich erazmian.

Metody przyjęte w pracy wiele zawdzięczają anglosaskiej tradycji szkoły historyków idei z Cambridge (Cambridge School, New History of Ideas), która rozszerzyła tradycyjne ramy warsztatu historyka idei oraz badacza literatury⁴¹. Celem „nowej historii idei” jest badanie tekstów w ich historycznym kontekście oraz ukazanie praktycznego aspektu retoryki politycznej, co odróżnia ów nurt badań od klasycznej historii idei z pogranicza filozofii i nauk politycznych z jednej strony, z drugiej zaś od studiów nad retoryką z zakresu badań nad literaturą. W niniejszej pracy zaproponowano rozszerzenie tradycyjnego katalogu pytań o zagadnienia teologii i związku refleksji nad sferą polityczną z myślą teologiczną, zgodnie z propozycją modelu „teologii politycznej” rozwiniętego przez Merio Scattolę⁴².

5. Struktura pracy

W pierwszym rozdziale postawiono pytanie o związki Erazma z Rotterdamu z reformacją europejską oraz o recepcje tych relacji w Polsce. Stosunek Erazma do Lutra daleki był od jednoznaczności, podobnie jak stosunek Kościoła katolickiego do Erazma, dlatego postawiono także tezę, że również postawa polskich erazmian w sprawie reformacji była ambiwalentna. Wśród dróg i sposobów przenikania myśli reformacyjnej do Polski wyróżniono import druków, wędrówki kaznodziejów i studentów, a także wymianę korespondencji. Pierwsze i najważniejsze efekty tych kontaktów były dostrzegalne w miastach, czemu poświęcono drugi rozdział rozprawy, gdzie prześledzono recepcję idei reformacyjnych w największych miastach Korony i Prus Królewskich. Stawiając pytanie o reakcję dworu królewskiego i elit politycznych na te zmiany, przyjęto założenie, że była ona ukształtowana przez polskich erazmian.

Erazmianie odcisnęli bardzo silne piętno na polityce prowadzonej przez dwór Zygmunta Starego, analizowanej w trzecim rozdziale. Na politykę tę wpłynęła w ogromnym stopniu decyzja o oficjalnym przyjęciu luteranizmu przez wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego Albrechta Hohenzollerna,

---

⁴¹ Zob. L. Schorn-Schütte, *Historische Politikforschung. Eine Einführung*, München 2006, s. 53–58; eadem, *Gottes Wort und Menschenherrschaft. Politisch-Theologische Sprachen im Europa der Frühen Neuzeit*, München 2015, s. 20; na polskim gruncie por. prace Anny Grześkowiak-Krwawicz.

⁴² M. Scattola, *Teologia polityczna*, tłum. P. Borkowski, Warszawa 2011.

kryzys polityczny na Węgrzech oraz przemiany polityczne wywołane przez reformację w Rzeszy. Polscy erazmianie brali udział nie tylko w przygotowaniu konwersji Albrechta, lecz także w licznych misjach dyplomatycznych w obronie pruskiego księcia. Równocześnie idee reformacyjne trafiały do szlachty, wśród której znajdowały podatny grunt ze względu na jej silny antyklerykalizm oraz konflikty stanowe wokół kwestii podatkowych i jurysdykcji. Zagadnienia te przedstawiono w rozdziale czwartym, koncentrującym się na problematyce stosunku erazmian do antyklerykalizmu oraz coraz silniejszego ruchu szlacheckiego.

W rozdziałach piątym i szóstym przedstawiono gwałtowną przemianę wyznaniową w początkach panowania Zygmunta Augusta, która zrazu wzbudziła wśród protestantów wielkie nadzieje, a następnie równie silne rozczarowanie. W okresie tym protestanci rozpoczęli regularną ofensywę, kierując do króla publiczne wezwania do konwersji oraz dokonując licznych prowokacji, mających symbolicznie pokazać siłę i determinację zbiorowości. Niektórzy hierarchowie Kościoła rzymskiego i katolicy politycy podjęli wówczas próby porozumienia, licząc na znalezienie kompromisu, czyli *via media* pozwalającej ponownie zjednoczyć wyznania. W kręgu oddziaływania tej grupy znalazł się Andrzej Frycz Modrzewski, którego pisma miały wręcz charakter manifestu. Zwieńczenie dziejów reformacji opisano w rozdziałach siódmym i ósmym, poświęconych wykształcaniu się tożsamości konfesyjnej w Małopolsce i struktur Kościołów protestanckich. Stawiając tezę o schyłku reformacji w momencie wykształcenia kultur konfesyjnych, wywierających coraz silniejszą presję na erazmian oraz zwolenników *via media*, zadano pytania o recepcję sporów teologicznych w pismach Frycza.

* * *

Do miłego obowiązku autora należy złożenie podziękowań tym wszystkim, bez których pomocy książka nigdy by nie powstała. Przez długie lata kwerend i badań mogłem liczyć na życzliwość przyjaciół i kolegów oraz niezawodne wsparcie wielu instytucji.

Wyrazy wdzięczności zechcą przyjąć przede wszystkim przychylni i zawsze pomocni prof. Urszula Augustyniak, prof. Wojciech Kriegseisen i prof. Edmund Kizik, uważni recenzenci i pierwsi czytelnicy tej pracy. Pomocą i radą wielokrotnie służyli mi również prof. Irene Dingel, prof. Luise Schorn-Schütte i prof. Michael North.

Podczas przygotowań manuskryptu korzystałem z dogodnych warunków pracy na Uniwersytecie Warszawskim oraz Uniwersytecie Jana Gutenberga w Moguncji, a także w Institut für Europäische Geschichte w Moguncji

oraz Alfried-Krupp-Wissenschaftskolleg w Greifswaldzie. Badania i druk książki były finansowane ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2013/09/B/HS3/00604.

W ostatniej fazie przygotowań pracy do druku niezwykle pomocny był Tomasz Płóciennik. Powstanie tej pracy nie byłoby możliwe, gdyby nie wsparcie mojej żony, której chciałbym tę książkę dedykować.